

JOURNAL of SOCIAL and HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Received/Makale Geliş 21.08.2021
Published /Yayınlanma 30.11.2021
Article Type/Makale Türü Research Article

Citation/Alıntı: Tiama, A. & Sargın, İ. (2021). Hukuk bağlamında insan ve toplum. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(76), 2830-2838.
<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2759>

Arouna TIAMA

<https://orcid.org/0000-0002-4375-3833>

KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Enstitüsü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

Doç. Dr. İzzet SARGIN

<https://orcid.org/0000-0002-6101-9464>

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku, Kahramanmaraş / TÜRKİYE

HUKUK BAĞLAMINDA İNSAN VE TOPLUM

PEOPLE AND SOCIETY IN THE CONTEXT OF LAW

ÖZET

Hafızası mazide ülküsü gelecekte olan insan, fizik aleminin merkezinde en değerli bir konumda bulunmaktadır. Çünkü insan, amaç olan ve amaç taşıyan bir varlıktır. Amaç olan bu varlığın başka şeylerin aracı konumuna düşürülmesi, yaratılışına ve yaratana karşı yapılan en büyük ihanettir. Gelişmenin ve geliştirmenin temel dinamiği, insana verilen önem ve değerdedir. Zira insana önem veren düşünce, medeniyeti geliştiren ve dünyayı değiştiren düşüncedir. İnsana değer veren düşünce, onun kendisini geliştirmesinin ve gerçekleştirmesinin önünü açan düşüncedir. Bu düşüncenin ana unsurları akıl ve iradenin kullanılması ve hürriyetin korunmasıdır. İnsanın kendisini gerçekleştirmesi, kimsenin subjektif iradesinin baskın olmadığı ancak objektif iradenin kontrolünde olan kurallar ve kurumları oluşturmaktır. Çünkü insan hayatı ne sadece bireyle başlar ne de bireyle son bulur. Kurallar ve kurumlar hem birey hem de toplum hayatını koruyacak özelliklere sahip olmalıdır. Bu açıdan başta devlet ve hukuk hem kendilerini korumalı hem de insanlığa güvence sağlamalı ve hürriyetinin önünü açmalıdır. İnsanlığın huzuru ve kendisini geleceğe taşıması ancak bu şekilde gerçekleşecektir.

Anahtar Kelimeler: Devlet, İnsan, Hukuk, Hürriyet, Toplum, Yönetim.

ABSTRACT

A person whose memory is in the past, and whose ideal is in the future, is in the most valuable position at the center of the physical realm. Because a person is an entity that has a purpose and carries a purpose. The reduction of this being, the goal of which is to reduce it to the position of an intermediary of other things, is the greatest betrayal of its creation and creator. The main dynamic of development and development is the importance and value given to man. Because the thought that cares about a person is the thought that develops civilization and changes the world. The main elements of this idea are the use of reason and will and the preservation of freedom. The realization of the man himself is to create rules and institutions in which no one's subjective will prevails, but under the control of objective will. Because human life does not start with just an individual, nor does it end with an individual. From this point of view, the state and the law should both protect themselves and provide security to humanity and pave the way for their freedom. Only in this way will it happen that humanity will have peace and carry itself into the future.

Keywords: State, Human, Law, Freedom, Society, Management.

1. GİRİŞ

İnsan, bütün yönleriyle tanınmadıkça ve bilinmedikçe hukukun gerçek niteliğinin kavranması imkânsızdır. Antropolojik açıdan eksik yaratılan insana, hayata doğrudan uyum sağlayacak hazır yetenekler ve içgüdüleri verilmemiştir. Bu sebeple o, bir değerler bütünlüğü içerisinde kurallar ve kurumlar oluşturarak bir toplum içerisinde yaşamak durumundadır. Oluşturacağı bu kurumlar, insanın ihtiyaçlarını karşılarken, değerler ve kurallar ise yönünü belirlemede yardımcıları olacaktır.

Birey olarak tek başına herkesten ayrı olan insanın toplumsal bir boyutu da vardır. Bu boyutu ile o, sadece kendisi olarak kalmamakta, varoluşunu toplumsal alana da taşımaktadır. Başka varlıkları tanıdıkça kendisini de daha iyi tanıyacaktır. Çünkü hayatı birlikte kurma ve birlikte yaşama, medeniyeti geliştiren en önemli faktörlerden biridir. Şu var ki sosyal hayat düzen gerektirir. İnsan da bu düzen içerisinde bazı tasavvurlar üretir ve geliştirir. Ortak hayat da bu tasavvurları, nesilden nesile aktarır. Çünkü insan, diğer canlılar gibi sadece an'ı yaşayan bir varlık değildir, zira an'ı yaşayan bir varlığın gelecek tasavvuru olmaz. Dolayısıyla insan, sadece an'ı yaşasa idi kaynağını maziden alan şimdi ve gelecek tasavvurları oluşmaz, hayat ise süreklilik kazanmazdı. Halbuki o, geçmişe kök salan, anı yaşayan ve geleceğe uzanan bir bilince sahiptir. Bu bilinç sayesinde insanın bireysel ve toplumsal hayatı, bir bütünlük içerisinde devam eder. Bu süreçte insanın kendine ait bilinci; kendi kimlik ve iradesini, topluma ait bilinci ise toplumsal kimlik ve iradesini oluşturur. Bu iki kimlik ve iradenin birbirini tamamlaması önemlidir. Çünkü var olan dünya, ortak dünyamızdır. Benim dünyam, bizim dünyamızdır.

Dünyasında denge, uyum ve sürekliliği sağlamak, insanın görevidir. Bu görevi üstlenmesi ise normatif bir şura sahip olmasından kaynaklanır. Amaç olan ve amaç peşinde koşan insan, kurumsal düzen oluşturan, kural koyan ve kural izleyen bir varlıktır. O'nun bu kurumsal ve normatif kimliği, kendisini sübjektif iradelerin tahakkümünden kurtaracak en büyük özelliğidir. Çünkü amaç olan ve amaç peşinde koşan insanın, başka insanların anaçları için araç konumuna düşmesi, varoluşuna ve var edenine karşı en büyük ihanetidir.

İnsan önemlidir. Onu önemli kılan düşünce ise dünyayı değiştiren ve medeniyeti geliştiren düşüncedir. İnsan bu önemini farkına varır ve bu düşünce doğrultusunda faaliyetlerde bulunursa –düşünce kadar faaliyet de önemlidir–, yaratılış gayesini gerçekleştirecek ve dünyayı daha yaşanır hale getirecektir.

2. İNSAN

2.1. İnsanın Antropolojik Nitelikleri

Üzerine aldığı sorumluluğu¹ yerine getirmek için bilgi ve zekasını sürekli artıran insanoğlu buna bağlı olarak daha kompleks ve daha üstün² yapılanmalar düzeyine ulaşmaktadır.

İnsan tarihî bir varlıktır. Bu itibarla hiçbir insan kendinden önce yapılanlara ilgisiz kalmaz. Onları sorgulamalı ve onlarla hesaplaşmalıdır.³ Çünkü bu durum onun var olmasının ve ilerlemesinin gereğidir.⁴ Tarihilik ne dünün her şeyini aynı şekilde nesilden nesile aktarmak, ne de geçmişi bir daha dirilmeyecek şekilde ölü kabul etmektir. O, insanın bütün yaptıklarını, başarı ve başarısızlıklarını, sürekli yeniden değerlendirmesi demektir.⁵ İnsanın tarihi bir varlık olması, başından geçen bütün olaylarla zamanın bütün boyutlarına kök salmasını ifade eder. Yani Tarihilik, insanın geçmişi bilerek, şimdiye geçmişe dayanarak⁶ ve geleceği de hesaba katarak⁷ yaşamasıdır. Fakat bu kolay bir iş değildir. Çünkü düne inmek isteyen insan, bugünün insanıdır. Bugünün insanının içinde bulunduğu, içinde yaşadığı durumla ve kendisine özellik kazandıran görüşlerle geçmiş insanın görüşleri arasında farklılıklar vardır. Dolayısıyla bugünün insanının geçmişi, tam olarak, objektif bir değerlendirmeye tabi tutması zordur.

Tarihsizlik ise, insanın zaman boyutlarından şimdiye yahut düne takılıp kalmasıdır. Böyle bir durum geçmiş şimdiye alınır, dün, dün olarak yaşanmaz şimdi olarak yaşanır ve gelenekçiliğe saplanıp kalınır, gelenek idealize edilir. Yani dünü bir tenkit süzgecinden geçirmek düşünülemez.⁸ Bu ise, doğru olmayan bir anlayış olarak değerlendirilmektedir.⁹ Her toplumun, her milletin, her kültür ve kurumun kökü dünedir; ama dün bir tabu olmamalıdır. Yapılanlar inkâr edilemez ve yok sayılamaz, fakat dünden gelenler sürekli değerlendirilmelidir; çünkü dünün hem pozitif hem de negatif yönleri vardır. Dünün bu iki yönünden de faydalanılabilir. Ayrıca hiçbir kurum ve hiçbir insan kendi kendisiyle başlamaz.

¹ Müfessirler, 33/Ahzab 72 âyetinde emanet kavramına, çeşitli boyutlarıyla kişiye yüklenen sorumluluk anlamını vermişlerdir. Taf. Bk. el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. el-Ensari, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an I-XX*, Beyrût, XIV, 255-258; el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merağî*, I-XXX, Beyrût 1974/1394, XXII, 46.

² Güriz, Adnan, "İrâde Hürriyeti (2)", *AÜHFD*, c. XXIV, sy. 1-4, 1967, 183.

³ 3/Âl-i İmrân 137; 6/En'am 11; 12/Yusuf 109; 27/Neml 14, 51-52. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de, önceki peygamberler ve topluluklar hakkında bilgiler, tarihin önemine ve tarihi tecrübelerden faydalanmaya dikkat çekmektedir.

⁴ Uygur, Nermi, "Tarih Felsefesinin Yolu", *Felsefe Arkivi*, c. IV, sy. 1, İstanbul 1957, 136.

⁵ Mengüşoğlu, Takuyiddin, "Tarihilik ve Tarihsizlik", *Felsefe Arkivi*, s. 16, İstanbul 1968, 121.

⁶ 4/Nisa 62; 5/Mâide 79-81; 8/Enfal 50-51; 22/Hac 10; 12/Yusuf 47-49.

⁷ 59/Haşr 18; 53/Necm 39-40.

⁸ Uygur, 116.

⁹ 2/Bakara 170; 5/Mâide 104; 7/A'raf 28; 9/Tevbe 23; 10/Yunus 78; 26/Şuara 74; 31/Lokman 21; 43/Zuhruf 22-23.

İnsanlık tarihin içindeki bütün pozitif ve negatif birikimler göz önünde bulundurulmalı ve değerlendirilmelidir.

İnsan hem amaç peşinde koşan hem de kural izleyen bir varlıktır. İnsan kurallara niçin uyması gerektiğini bildiği ve bu kuralları kelimelerle açıklamaya gücü yettiği için değil, düşünüşünün ve davranışının katkısıyla nesilden nesle geliştirdiği tecrübenin ürünü olan kurallar tarafından yönetildiği için başarılıdır. İnsanı, sahip olduğu kuvvetlerin tümünü kullanmaya muktedir kılan şey, mümkün olanın sınırlarının tanınması olmuştur.¹⁰ Belirli kültür içinde yaşayan her insan, kendi bünyesinde kurallar bulacak, belirli kurallara uygun hareket ettiğini keşfedecektir.¹¹

İnsan varlığının korunması ve geliştirilmesi pek çok aracın elde edilmesine ve kullanılmasına bağlıdır. Tek başına yaşayan bir insan için bu araçların elde edilmesi imkânsızdır.¹² Sosyolojik açıdan bakıldığında kişinin grup dışında yaşaması ve fonksiyonel olması düşünülemez. İnsanoğlu gözünü dünyaya açtığından beri sürekli gruptan gruba geçer, toplumsallık güdüsünün etkisiyle kişiliğini grup içinde oluşturur¹³ ve geliştirir.

İnsan davranış ve tasarrufları, düşüncesinin bir sonucudur. İnsan, neye yönelirse o yönde başarılı olur.¹⁴ Medeniyetin gelişmesi bireyin ön plana çıkmasının eseridir. İnsana önem veren düşünce,¹⁵ dünyayı değiştiren ve geliştiren düşüncedir. O halde yeryüzünü ıslah etmek için insanlar, gerçek anlamda bireyler olarak yetiştirilmelidir.¹⁶ İnsanın yücelmesi ve yüceltilmesini engelleyen her oluşum tehlikeli kabul edilmeli ve düzeltilmelidir.

Her insan, kişiliğinin hür ve otonom karakterini gerçekleştirebileceği bir hürriyet sahasıyla çevrenmelidir.¹⁷ İnsanlar beşeriyet tarihinin iyiliğe ve hürriyete doğru gelişen hak ve hakikate, hürriyet ve adalete, insan hayatına ve şahsiyetine saygı temelinden hareket eden bir toplum olmasını istiyorsa, bu hedeflere ulaştıracak tedbirleri almalı ve organizasyonlarını gerçekleştirmelidir.

2.2. İnsan, Yönetim ve Hukuk

Bütün kurumların ve faaliyetlerin amacı ve uygulayıcısı insandır. İnsanlar, özgür irâdeleriyle toplum ve devleti oluştururlar. Devlet yönetiminin amacı insan hak ve özgürlüklerini garanti altına almaktır. Devlet, insan için var olduğunu kabul etmeli ve insan haklarına saygılı olmalıdır. Devletin bütün imkân ve hizmetleri ayırım yapmadan bütün insanlara eşit olarak götürülmelidir. Otorite, insanı ezmek ve hürriyetlerini sınırlamak için değil ferdi korumak ve hürriyetlerini kullandırmak için kullanılmalıdır.¹⁸

Amaç taşıyan insanın, bir başka şey için araç olması düşünülemez. Herkese toplumun etkin ve sorumlu bir üyesi olma imkânı sağlanmalıdır. Çünkü hayata karşı ilgisini yitirmiş bir insanın, iyiliği seçebilmesi imkânsızdır.¹⁹ İnsanın bir başka insan veya toplum tarafından amacından sapıtılması zulümdür; bu şekilde insanın araç düzeyine indirilerek bir başka insan için tahsisi, yani insanın sömürülmesi yaratılış gayesine aykırıdır.²⁰ Gayesini kavrayan insan, doğal olarak, bütün hayatını olduğu gibi devleti de gayesi yönünde düzenleyecektir.²¹ Devlet de bu yönde insanlar arasında her türlü sömürüyü önlemek, zulmü yok etmek ve adaleti kurmakla yükümlü olur.²²

Birey haklarını ihlal etmek, onu kendi yargısının aksi yönünde davranmaya zorlamak veya onun değerini kamulaştırmak demektir. Bunu yapmanın yalnız bir yolu vardır; fiziksel zor kullanımı. Bu açıdan insan haklarının potansiyel iki ihlalcisi vardır, suçlular ve siyasal yönetim.²³

O halde birey, devletten iki şey talep eder; fiziki zora karşı varlığının korunması (güvenlik) ve toplumda kendisini realize etmesinin sağlanması.²⁴ Bu açıdan devlet, kendisini oluşturan bireylerin doğal haklarını

¹⁰ Hayek, Frederic A, **Hukuk, Yaşama ve Özgürlük (Kurallar ve Düzen)**, çev. Atilla, Ankara 1994, 19.

¹¹ Hayek, I, 31.

¹² Aral, Vecdi, **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, İstanbul, 1991, 18.

¹³ Akad, Mehmet, **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul 1993, 76.

¹⁴ 17/İsra 84; 92/Leyl 5-10.

¹⁵ 2/Bakara 30-31; 17 İsra/70; 95/Tin 4.

¹⁶ 21/Enbiya 105.

¹⁷ Çağıl, Orhan Münir, "Bir Eser Münasebetiyle Hukuk Mefhumu ve Hukuk İdesine Dair Bazı Düşünceler", **İÜHFİM**, c. XXIV, sy. 1-4, İstanbul 1959, 386.

¹⁸ Hz. Ebû Bekr'in devlet başkanı olduğu zaman okumuş olduğu hutbe bu çerçevede tarihi bir önemi haizdir. Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, **Tarih-i Hülefa**, Beyrut, trs, 77.

¹⁹ Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, Ankara 1993, 37.

²⁰ Köseoğlu, Nevzat, **Devlet Eski Türklerde İslam'da ve Osmanlılarda**, İstanbul, 1997, 29.

²¹ Köseoğlu, 33.

²² Köseoğlu, 34.

²³ Rand, Ayn, "İnsan(ın) Hakları", **Sosyal ve Siyasal Teori**, Kolektif (Haz. Atilla Yayla), Ankara, 1993, 259.

²⁴ Çağıl, "Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, 'Hukuk Devleti' ve 'Hukuk Kültürü'" **İÜHFİM**, c. XXVI, say; 3-4, İstanbul, 1951, 262.

korumak ve onlara uygun hareket etmekle sorumludur. Başka bir deyişle, devletin sahip olduğu üstün otoritenin sınırını bireylerin tabii hakları belirlemelidir.²⁵ Bireysel hakların tanınması, insan ilişkilerinde fiziki zorun yasaklanması ile mümkündür. Haklar zor aracılığıyla ihlal edilirler; o halde devlet, insanları fiziki zordan korumalıdır. Bu da zoru, zor kullananlara karşı caydırıcı bir güç olarak kullanmakla mümkündür. İnsan, değer olarak hem iyi hem de kötü olabilen²⁶ özellikleriyle dünyaya gelen bir varlıktır. Onda hem hak ve adalet duygusu hem de haksızlık, adaletsizlik eylemi vardır.²⁷ Oadaki bu çift boyutlardan hangisinin üstün durumda olacağı önceden belli değildir. Vicdan ise bu konuda her zaman önleyici bir güç olamamaktadır. Bu nedenle vicdanın yerine geçecek bir oluşum gerekmektedir; o da devlet yönetimi ve hukuktur.

Medeni insan ilkel ve yerel düzeyleri aşan kurumları ve kurumsal sorunları bilen ve onlarla ilgilenen, katılımcı ve siyasal olabilen insandır. Akılcı ve faydacı kurallar ve düzenlemeler yapılmasını isteyen²⁸ etkilemeye ve etkilenmeye açık olan insandır.

Bütün toplumsal hareketlerin eksenini olan insana hukuk yönünden hareket imkânı sağlayan, fiil ve davranışlarına hukuksal etkinlik kazandıran hukukî kimliğidir ki, onun bu niteliği **hukuk süjesi** olarak ifade edilir. Hukuk süjesi niteliği insanın en önemli özelliklerindedir. Hukuk, özgür insanı hukukî bir varlık kabul edip öznel haklar ve sorumluluklarla donatarak, ona bireysel ilişkilerinde hareket yeteneği kazandırır, çünkü kişilik amaçtır. İnsan, bedenî ve ruhsal bir varlık olduğu için değil, hukuk düzeninde kendisi amaç olduğu için kişidir²⁹ ve hukuk süjesi sayılmaktadır.

Hukuk süjesi kavramının karşıtı, nesne (obje, şey), yani hukukun konusu olan şeydir. Nesne ile süje arasındaki fark, nesnenin yani hukuk konularının ve özellikle eşyanın statik bir karakterde olduğu, buna karşılık hukuk süjesi kavramının sürekli ve dinamik bir canlılığı ifade ettiğidir. Bu nedenle hukuk konusu her zaman bir araç, hukuk süjesi **özellekle dinamik olarak insan**, bizzat amaçtır.³⁰ Bu sebeple hukukun ampirik ve yüksek amaçları yerine, insanın ampirik ve yüksek amaçları denilmesi daha uygun olur.³¹ Hukuk olmaksızın insan, varlığını koruyamaz, sürdüremez ve sosyal olamaz. İnsanın varlık amacı mutluluk ise hukuk bu amacı adalet idelerine göre gerçekleştirecek bir düzen unsurudur.³² Hayat, tarihî bir varlık olan belli bir kültür dokusuna bağlı olan insanın tabiatına uygun bir hukukî yapılanmayı gerektirir.³³ Hukukun konusu, gelişimi, görev ve fonksiyonları incelenirken hayat ve eşyanın tabiatı, insan, kültür ve birbirleriyle gayet sıkı biçimde etkileşimi olan kavramlar, birlikte göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Çünkü bu kavramlar arasında sonsuz yakınlık ve diyalog vardır.³⁴

İnsan düşüncesi, hukuk karşısında hiçbir zaman hareketsiz kalmamış, onu olduğu gibi kabul edip susmamıştır.³⁵ Hukuk, insanın bir taraftan tecrübî sosyal gerçeklere yani hayata, diğer taraftan akla ve vicdana, adalet idesine uygun irâdî karar ve davranışların katkısıyla sürekli bir gelişme imkânına sahip olmuştur.³⁶ Bütün zamanlar ve toplumlar için aynen geçerli ve değişmez bir hukukî yapılanma düşünülemez.³⁷ Hukuk insanın tarihî ve tabii varlığına uygun olarak değişen hayat şartları arasında devamlı bir denge ve uyumu koruma amacını gözetmelidir.³⁸ Bu itibarla hukukun kaynağını kavrayabilmek için insanın gelişim ve özelliklerinin bilinmesi gerekir.³⁹

²⁵ Okandan, Recai G., **Amme Hukukunda Auto Limitation Nazariyesi**, İstanbul, 1937, 4.

²⁶ 17/İsra 11; 95/Tin 4-5.

²⁷ 14/İbrahim 34; 33/Ahzab 72.

²⁸ Hungtinton, Samuel P., **Siyasal Gelişme**, çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1985, 36.

²⁹ İmam-ı Azam, fıkıh tarifinde bu görüşü öne çıkarmaktadır.

³⁰ İzveren, Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1988, 116-117.

³¹ Çağıl, **Hukuk ve Hukuk İlimine Giriş**, 10; İslam hukuk düşüncesinde şeriatın (hukukun) amacı, "kulların faydalarını sağlamak" olarak ifade edilir. Taf. Bk. İbrahim Kafi Dönmez, **İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve 8. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları**, Erzurum 1981, (Basılmamış Doktora Tezi); 21 Enbiya 107; 10 Yunus 57.

³² İzveren, **Hukuk Felsefesi**, 116.

³³ Fitrat ve hukukun gayesi hak. Taf. Bk. Tahir b. Âşur, **İslam Hukuk Felsefesi**, çev. Vecdi Akyüz ve Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1988, 89-95.

³⁴ Çağıl, **Hukuk ve Hukuk İlimine Giriş**, Önsöz, XI.

³⁵ Aral, 32.

³⁶ Çağıl, **Hukuk ve Hukuk İlimine Giriş**, Önsöz, XII.

³⁷ 5/Maide 48.

³⁸ Çağıl, **Hukuk ve Hukuk İlimine Giriş**, 81; "Hukuk Devleti", 289.

³⁹ Del Vecchio, Giorgio, **Hukuk Felsefesi Dersleri**, çev. Sahir Erman, İstanbul, 1952, 20.

3. TOPLUM

3.1. Toplumsal Gelişme ve Siyasal Süreç

Toplum, insanların farklı düzeylerde birçok hareket ve ilişkilerinin birbirine bağlandığı,⁴⁰ ortak bir kültürün paylaşıldığı,⁴¹ insan davranışlarını düzenleyen,⁴² kendi kendini devam ettiren,⁴³ belli bir fiziksel konumu olan ve varlığını uzun zaman sürdüren⁴⁴ çok değişik güç ilişkilerinin oluşturduğu bir bütündür.

İnsan ve toplum birbirlerini tamamlayan iki unsur olduklarından⁴⁵ toplumsal hayatın sürekliliği onu oluşturan bireylerin belirli bir düzene ve geçerliliğini toplumsal dayanışma bilincinde bulan kurallara uymalarına bağlıdır.⁴⁶

Toplumsal hayat, düzen gerektirir. Toplumsal hayatın sürekliliği, onu oluşturan bireylerin belirli bir düzene ve geçerliliğini toplumsal dayanışma bilincinde bulan kurallara uymalarına bağlıdır.⁴⁷ Bu yüzden toplumsal geçekliğin önemli öğelerinden birisi devlettir. Devlet kurumunu kavrayıp açıklamak ise toplumsal gerçekliği tarihi süreçte tam olarak anlayıp açıklamakla mümkündür.⁴⁸

Gelişmemiş toplumlarda yapılanma basit ve tek düze, iş bölümü ve kurumsallaşma gelişmemiştir. Hayat örf ve âdetlerle idare edilebilecek kadar sadedir. İş bölümü ve kurumsallaşmanın artmasıyla orantılı olarak toplumsallaşma gelişir ve hukuk ortaya çıkmaya başlar. Hukukun ortaya çıkmaya başladığı yerde ise, örf ve âdet toplumsal düzeni sağlamada yetersiz kalır.⁴⁹ Toplumsallaşmanın gelişmesi de devlete karmaşık ve girift bir yapı kazandırır.⁵⁰

Geleneksel toplum genellikle katılımcı olmayan toplumdur.⁵¹ Katılma, sınırlı; katılma grupları da sayıca az ve zayıftır.⁵² Yönetim büyük ölçüde verasete metafizik güçlere veya baskıya dayanır.⁵³

Gelişmiş toplumlarda ise siyasal katılma genişlemiş ve otorite farklılaşmıştır. Siyasal, yargısal ve yönetsel kurumlar belli bir zamana ve kadroya ait değildir. Otoritenin meşruluğu siyasal katılma dayanır, devletin somut bir görünümü yoktur fakat devletin tüzel kişiliği söz konusudur.⁵⁴ Yönetim rasyonel ve bilimsel yöntemlerle faaliyet gösterir, şartların gerektirdiği idâri ve hukukî yapılanma hemen gerçekleştirilir.⁵⁵

3.2. Toplumsal Yönetim ve Hukuk

Toplumsal yapı içinde karşılıklı bağımlılık esas olup, insan kişiliği, ihtiyaçları ve davranışları, sosyal etkileşim ile şekillenir.⁵⁶ Mutlu bir bireysel hayat için erdemli bir toplum ve erdemli bir siyasal yönetim zorunludur. Sosyal ve siyasal yapılanma sadece bireysel hayatın korunması ve devam etmesi için değil aynı zamanda onun kalitesinin iyileşmesi ve niteliğinin yükselmesi için de zorunludur.⁵⁷

Toplum, kendini oluşturan bireylerin aritmetik toplamı değildir; çünkü her bireyin özellikleri ve nitelikleri farklıdır.⁵⁸ Bu sebeple düzen gerektiren toplumsal hayat, hiçbir insanın ve hiçbir grubun, kendi hayat felsefesine, ana değerler sistemine ve yaşama düzeyine tamamıyla ters anlayış, görüş ve ideallerine göz yumamaz.⁵⁹ Hukukî sistem, toplumun üyelerinin beğendiği ve kabul ettiği oranda yaptırım gücünü ve uygulanma başarısını kazanır.⁶⁰ Bu sebeple, her toplum kendine göre ve kendisi için

⁴⁰ Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1975, 27.

⁴¹ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, çev. Nilgün Çelebi, Ankara 1996, 3. Baskı, 74.

⁴² Kongar, Emre, **Toplumsal Değişim**, İstanbul 1995, 5. Baskı, 42.

⁴³ Kongar, 43, 46.

⁴⁴ Kongar, 43.

⁴⁵ Leon Dugit, **Hukuku Esasiye**, çev. Menemenlizade Edhem, İstanbul 1340, 10.

⁴⁶ Türközer, Bahir Güneş, **Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk**, Ankara, 1996, 175.

⁴⁷ Türközer, 175.

⁴⁸ Şaylan, Gencay, **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, Ankara 1995, 15.

⁴⁹ Güngör, Erol, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, İstanbul 1995, 155.

⁵⁰ Kubalı, Hüseyin Nail, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1957, 155; Özçelik, Selçuk, **Anayasa Hukuku I**, Konya, 1994, 76.

⁵¹ Huntington, 64.

⁵² Huntington, 64.

⁵³ Huntington, 63.

⁵⁴ Güngör, 157.

⁵⁵ Yurdaydın, Hüseyin Gazi, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara 1988, 3. Baskı, 157.

⁵⁶ Erdoğan, Mustafa, "Özgürlük, Adâlet, Refah", **Sosyal ve Siyasal Teori**, 280.

⁵⁷ Arslan, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Ankara 1994, 113.

⁵⁸ Kongar, 41.

⁵⁹ 2/Bakara 191, 193, 217; 8/Enfal 39; Batuhan, 87.

⁶⁰ Türközer, 181.

en uygun hukukî yaptırım normlarının belirlemeli ve bunlara uyumu sağlamalıdır ki, ölçsüz davranışlar frenlensin ve toplumsal düzen oluşturulsun.⁶¹

Bir ülkenin anayasal kurumları, o ülkenin sosyal, siyasal, iktisadî ve kültürel bünyesinin ve ihtiyaçlarının ifadesi olması gerekir; aksi halde anayasa etkisiz bir vesikadan ve içi boş kalıptan başka bir şey olmaz.⁶² Toplumun yaşadıkları, gerçek hayatın ihtiyaçları olan zorunlu şeylerdir. Bunların eksiklik ve noksanlığı hayatı olumsuz yönde etkiler. İhtiyaçlara cevap veremeyen her şey, kendiliğinden ortadan kalkmak, yok olmak durumundadır.⁶³

Toplum-hukuk ilişkisi, farklı ölçülerde de olsa, bütün hukuk sistemlerinin ortak özelliğini oluşturur. İslam hukuk düşüncesinde bu ilişkiyi iyi anlayabilmenin en önemli şartlarından birisi, hukukî nassları sosyal realitelerin içinde görmeye çalışmaktır.⁶⁴ İslam'ın hukukî prensiplerine bakılınca, İslam'ın bugünkü anlamda bir hukuk sistemi oluşturma amacı gütmeyeceği görülür. Bu nedenle hukukî ayetleri, toplumsal realitelerin üstünde, tepeden inme birtakım emirler ve yasaklar toplamı olarak görüp, sadece metne dayalı hukukî yorumlar yapmak, nassı gayesi doğrultusunda anlamayı güçleştirir.⁶⁵ Toplumsal hayatla iç içe gelişen hukukî hükümler ve kurumsal yapılanmalar toplumsal gerçeklerden ayrı düşünülürse, realite üstü soyut kavramlara dönüşürler.⁶⁶

4. İRADE

4.1. İrâdenin Tanımı ve Boyutları

İnsanın hayati varlığı, **aksiyon** denilen maddî fiilleriyle dışa yansır. İnsanı aksiyona iten, davranışlarını yönlendiren güç ise, irâdedir. İrâde, insanın duygu ve düşünce güçleriyle oluşarak belirli bir amaca yönelen istek,⁶⁷ insanın hareketlerinin kapsamını, özünü kendi iktidarı ile belirleme kudreti⁶⁸ diye tanımlanır.⁶⁹

İnsanın hayat ve eşya hakkındaki bilgisinin artması, değişmesi irâdesinin yönünü de değiştirir. Bilgi ve eğitim, irâdenin gücünü artırır; ilerleme ve değişme yalnızca dış etkenler üzerinde değil insanın kültürü, düşünce ve irâdesi üzerinde de etkili olur.⁷⁰

Öznel (sübjektif) hukuk alanında hukukun düzenlediği nesne (obje), insanın dışa yansıyan fiilleridir. Hukuk süjesi olarak insanın irâdesiyle varlık alanına çıkan her hareketi, hukukun konusudur. İnsanın varlık alanına çıkan her hareketi, birbirini tamamlayan iç ve dış iki unsurdan (**irâde ve hareket**) oluşan bir bütündür. Ferdin bu iki unsurdan oluşan hareketi, ayrı ayrı değil, bir bütün olarak hukukun konusudur. İç unsurun (bir saik olarak insan irâdesi) bulunmadığı mekanik olaylar, hukukun ilgi alanının dışında kalır.

İrâdenin tanımlanması ve ortaya çıkmasının farklı boyutları vardır:

1. Ben'in kendi üzerinde dönük saf kendilik düşüncesi. Bu saf düşünce içinde ister tabiat, ihtiyaçlar, arzular tarafından sunulmuş olsun, ister herhangi bir aracı vasıtasıyla verilmiş ve belirlenmiş olsun her türlü muhtevaya (pozitif yönelme) silinmiştir. Bu, bireyin saf kendilik düşüncesinin sonsuzluğu ve evrenselliğidir. İrâde burada bir yönüyle tanımlanmaktadır. İrâdenin bu yanı, bireyin içinde bulunduğu her türlü etkiden mutlak olarak hiçbir sınırlamaya tâbi olmaksızın kendini soyulama imkânıdır.⁷¹ Burada birey kendisiyle sınırlı, fakat kendi içinde sonsuzdur.

2. Ben'in dış etkenlerle sınırlanması: Ben aynı zamanda kendi içindeki sonsuzluktan sınırsızlık ve farklılaşmamışlıktan sınırlanma ve farklılaşma bir geçiştir. Doğrudan veya dolaylı etkiler onu etkiler ve sınırlar. Birey artık belirlenmiş ve sınırlanmış olarak varlık alanına girer. Burada bireyin aynı durumdaki diğer bireylerle hayatı paylaşması söz konusudur. Birey artık sınırlanmış, belirlenmiş ve özel bir durum kazanmıştır.

⁶¹ Kubalı, 9.

⁶² Kubalı, 22.

⁶³ Sevig, Vasfi Reşit, "Hukuk ve Medeni Kanun" AÜHFİD, c. VIII, Ankara 1951, 3.

⁶⁴ Aksu, Zahit, **İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite, Hukukî Ayetler ve İctihâdî Kaynaklar**, Erzurum, 1977, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), 20.

⁶⁵ Aksu, 182.

⁶⁶ Aksu, 183.

⁶⁷ İzveren, 114.

⁶⁸ 3/Âl-i İmrân 182; 42/Şura 32.

⁶⁹ Hirş, Ernest, **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Derleri**, Ankara, 1949, 189.

⁷⁰ Hirş, 188.

⁷¹ G.W.F Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, İstanbul 1991, 41; Hirş, 5.

İrâde bu iki boyutun birliğidir. Bu kendi üzerine dönüş ve böylece evrenselliğe yükselmiş özelliktir; yani bireyselliktir. Benin kendi kendisini hem ben'in inkârı olarak yani belirlendirilmiş ve sınırlandırılmış olarak ortaya koyması, hem de buna rağmen kendi kendisiyle ayrılığı ve evrenselliği içinde kalması, kendinden başka bir şeye bağlı olmaması demektir.

3. Ben'in kendisini içerisinde bulduğu düşünce: Ben aynı zamanda kendisini, kendine yönelen ve onu yönlendirmeye çalışan, kendi dışından gelen bir düşünce ve irâdenin etkisi altında bulur. Bu irâde her bir ferde dışardan gelen, onu belirleyen, sınırlayan ve yönlendiren irâdedir. Bu irâde toplumdaki bütün bireylerin katkısı vardır; bundan dolayı bireyler bu irâdenin kendilerine yönelttiği pozitif dayatmaları kabul ederler ve benimserler. Çünkü bu durum aynı zamanda bireyin kendi irâdesine uymasını ve kendi irâdesini kabul etmesini deyimler. Bu irâde genel olan evrensel olan irâdedir; toplum irâdesidir. Çünkü her türlü sınırlama ve bireysel özellik onda yok edilmiştir.⁷² Bu irâde bireyler tarafından oluşturulduğu ve kabul edildiği ölçüde birey hem kendi kendisi olarak hem de ayrı bir şahsiyet olarak kalır. Hem de toplumsal uyum ve birlik o ölçüde kuvvetli olur. Bu irâdenin oluşmasına en çok etki eden ortak kültür ve ortak değerlerdir.

Bir şeyi yapmak veya yapmamak hakkında karar verecek olan irâde, birey irâdesidir. Fakat hukukî kurallarda öne çıkan irâde ise genel irâdedir,⁷³ hukuk, genel irâdenin ifadesidir. Her birey bu genel irâdeye katılma imkanına sahip olacağından hukuk kurallarında ifadesini bulan irâde hem özelin hem de genelin irâdesidir. Çünkü hukuk kurallarını bizzat kendisi oluşturan vatandaş kendi irâdesiyle kendini bağlamış sayılır.⁷⁴

4.2. İrâde, Hukuk ve Devlet

İnsan metafizik bakımdan hürdür fakat hürlüğü hiçbir zaman mutlak değildir. Onun varlığı ve irâdesi iç dünyanın varlığına ve düzenine bağlıdır. İnsanın varlık dünyasındaki iki irâde söz konusudur. Bunlardan biri dışardan gelen ve ona ne yapip ne yapmayacağını emreden genel irâde, diğeri de emredilen şeyi yapip yapmama karar veren özel irâdedir. Bu irâdelerden biri tâbi olunan, diğeri de tâbi olan irâdedir. Aralarında bir zıtlık söz konusu olduğunda tâbi olunan irâde, önce çıkar. Çünkü hukuk kurallarının temelinde olan odur.⁷⁵

Devlet bir *“sosyal sözleşme”* sonucu doğar. İnsanlar sahip oldukları hürriyet ve doğal hakları, belli bir güvenceye bağlamak için aralarında yaptıkları zımnî bir anlaşma ile siyasal toplumun esaslarını oluştururlar. Böylece insanların iradelerinin bir araya gelmeleriyle oluşan birlik, devleti ve sahip olduğu otoriteyi oluşturur.⁷⁶ Yalnız, genel irâde devletin güçlerini devletin kuruluş amacına uygun olarak yönetebilir. Çünkü özel çıkarlar arasındaki anlaşmazlık veya anlaşma toplumsal bütünlüğü zorunlu kılmıştır. Toplumsal bağı kuran, farklı çıkarlar arasındaki ortak uyumdur. Bütün çıkarların anlaştığı bazı çıkarlar olmasaydı hiçbir toplum var olmazdı. İşte toplum bu ortak çıkarlar açısından yönetilmelidir.⁷⁷

Toplumsal irâdenin merkezileşmesi gerçekleştiğinde yani devlet yapılandıkça, farklı oluşumlara ait ortaya çıkan kurallar bu merkezi idareye izafe edilir ve onun tarafından gerçekleştirildikleri kabul edilir.⁷⁸

Hukuk devletin bir eseri sayılır. Yalnız, devlet, herhangi bir şekilde meydana gelen bir kurala değil, irâdî bir tasarrufa hukuk değerini izafe edebilir. Çünkü herhangi bir tasarrufun hukukî sonuç doğurabilmesi, devletin irâdesine uygun olmasına bağlıdır.⁷⁹ Bu açıdan yasalarda özel ya da bireysel irâde belirleyici olmamalı, yasalara özgü irâde, genel olmalı ve tek temele dayanmalıdır.⁸⁰

Üyelerinden her birinin canını, malını bütün ortak güçle koruyan bir toplum biçimi olmalı ki orada her insan hem herkesle birleştiği halde hem de kendi buyruğunda ve hür olabilsin.⁸¹ Hukuk normları altında beşerî topluluklar oluşturmak kategorik emrin bir sonucudur.⁸² İnsanın görevi, bir devlet içinde veya hukuk normları altında hür irâdeli şahıslardan oluşan bir toplum oluşturmaktır.⁸³

⁷² Hegel, 52.

⁷³ Hırş, 215.

⁷⁴ Jean J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. Vedat Günyol, İstanbul, 1965, 2. Baskı, 27.

⁷⁵ Hırş, 216.

⁷⁶ Okandan, 3; Daver, Bülent, *Siyaset Bilimine Giriş*, Ankara, 1993, 73.

⁷⁷ Rousseau, 37.

⁷⁸ Del Vecchio, 393.

⁷⁹ Del Vecchio, 392.

⁸⁰ Mete, Tuncay, *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi I-III*, Ankara 1986, II, 252.

⁸¹ Rousseau, 26.

⁸² 2/Bakara 213; 10/Yunus 19; 41/Hucurat 11.

⁸³ Çağıl, “İmmanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları”, *İÜHFİM*, c. XVII, sy. 3-4, İstanbul, 827.

5. SONUÇ

Geçmiş gelecek düzleminde hareket halinde olan insan, yeni kazanımlarla daha üstün hayat düzeyine ulaşmaktadır. İnsan tarihi bir varlıktır. O, hayatını kurgularken zamanın üç boyutunu (geçmiş- şimdi- gelecek) birlikte hesap etmek durumundadır. İnsan hayatı bireyle başlamaz ve bitmez. Eksik yaratılmıştır. Diğer insanlarla birlikte toplum içerisinde yaşamak zorundadır. O'na hayata intibak edecek hazır yetenekler ve içgüdüler verilmemiştir. Bunun için kurallar koymak ve kurumlar oluşturmak durumundadır.

İnsan amaç olan ve amaç taşıyan bir varlıktır. Bu insanın başka şeylerin aracı konumuna düşmesi veya düşürülmesi, onun için en alçaltıcı durumdur. Bu konuma düşmemesi için, kuralları koymak ve kurumları oluşturmak sübjektif iradelerin hâkimiyetine bırakılmamalıdır.

İnsan, önemli ve değerlidir. İnsana önem veren düşünce, medeniyetin önünü açan ve dünyayı değiştiren düşüncedir. İnsana değer veren düşünce, gelişmesinin ve kendini gerçekleştirmesinin önünü açan düşüncedir. Bu düşünce insana saygı temelinden hareket etmelidir.

Bütün kural ve kurumların amacı ve uygulayıcısı insandır. İnsanın davranış ve tasarrufları, düşünce ve iradesinin bir sonucudur. O, neye yönelirse o yönde başarılı olur. İnsan, İyiliğe ve hürriyete, hak ve hakikate, hür adalet ve adil hürriyete, insan hayatına ve şahsiyetine saygı temelinden hareket eden bir düzen olmasını istiyorsa, bu sorumluluğun bilincinde olmalı, hedeflere ulaştıracak tedbirleri almalı ve organizasyonları gerçekleştirmelidir. Çünkü ferdi sorumluluk, insanı hedeflerine götürecektir ve özgürlüğünü sağlayacak temel dinamiktir.

İnsan, hür iradesiyle toplum ve devleti oluşturur, devlet de insan ve toplum için var olduğunu kabul eder. Bunun için birey, toplum ve devlet iradelerinin birbirlerini oluşturması ve örtüşmesi önemlidir.

İnsan ve toplum, birbirini tamamlayan iki temel unsurdur. Toplumsal yapı içerisinde karşılıklı bağımlılık esastır. Toplumsal yapı, düzen gerektirir. Bu sebeple toplumsal hayat, hiçbir insan veya gurubun kendi hayat felsefesine, ana değerler sistemine ve yaşama biçimine ters anlayış görüş ve ideallere izin vermez. Çünkü, toplumsal hayatın sürekliliği, onu oluşturan bireylerin, geçerliliğini toplumsal dayanışma bilincinde bulan kurallara uymalarına bağlıdır. Bu yüzden toplumsal gerçekliğin önemli değerlerinden biri de devlettir. Bu devlet, birey ve toplumun temel güvencesi, irade ve hürriyetin ise koruyucusudur.

KAYNAKÇA

Akad, Mehmet, **Genel Kamu Hukuku**, İstanbul 1993.

Aksu, Zahit, **İslam'ın Doğuşunda Toplumsal Realite, Hukukî Ayetler ve İctihadî Kaynaklar**, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) Erzurum, 1977.

Aral, Vecdi, **Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine**, İstanbul, 1991.

Arslan, Ahmet, **Felsefeye Giriş**, Ankara 1994.

Çağıl, "Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet, 'Hukuk Devleti' ve 'Hukuk Kültürü'" **İÜHFİM**, c.XXVI, say; 3-4, İstanbul, 1951.

Çağıl, "İmmanuel Kant'a Göre Devletin ve Devletler Arası Münasebetlerin Felsefi Esasları", **İÜHFİM**, c. XVII, sy. 3-4, İstanbul.

Çağıl, **Hukuk ve Hukuk İlmine Giriş**, İstanbul 1966.

Çağıl, Orhan Münir, "Bir Eser Münasebetiyle Hukuk Mefhumu ve Hukuk İdesine Dair Bazı Düşünceler", **İÜHFİM**, c. XXIV, sy. 1-4, İstanbul 1959.

Del Vecchio, Giorgio, **Hukuk Felsefesi Dersleri**, çev. Sahir Erman, İstanbul, 1952.

el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. el-Ensârî, **el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân I-XX**, Beyrût,???

el-Merağî, Ahmed Mustafa, **Tefsîru'l-Merağî**, I-XXX, Beyrût 1974/1394.

Erdoğan, Mustafa, "Özgürlük, Adâlet, Refah", **Sosyal ve Siyasal Teori**, Ankara 1993.

G.W.F Hegel, **Hukuk Felsefesinin Prensipleri**, çev. Cenap Karakaya, İstanbul 1991.

Güngör, Erol, **Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk**, İstanbul 1995.

- Güriz, Adnan, “İrâde Hürriyeti (2)”, **AÜHFD**, c. XXIV, sy. 1-4, 1967.
- Hayek, Frederic A, **Hukuk, Yaşama ve Özgürlük (Kurallar ve Düzen)**, çev. Atilla ,, Ankara 1994.
- Hırş, Ernest, **Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara, 1949.
- Hungtinton, Samuel P., **Siyasal Gelişme**, çev. Ergun Özbudun, Ankara, 1985.
- İbrahim Kafi Dönmez, **İslam Hukukunda Kaynak Kavramı ve 8. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları**, (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 1981.
- İzveren, Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara, 1988.
- Jean J. Rousseau, **Toplum Sözleşmesi**, çev. Vedat Günyol, İstanbul, 1965.
- Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, çev. Nilgün Çelebi, Ankara 1996.
- Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, Ankara 1993.
- Kongar, Emre, **Toplumsal Değişim**, İstanbul 1995.
- Köseoğlu, Nevzat, **Devlet -Eski Türklerde İslam’da ve Osmanlılar’da-**, İstanbul, 1997.
- Kubalı, Hüseyin Nail, **Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İstanbul, 1957.
- Leon Dugit, **Hukuku Esasiyye**, çev. Mutemetlizâde Edhem, İstanbul 1340.
- Maurice Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1975.
- Mengüşoğlu, Takuyyiddin, “Tarihilik ve Tarihsizlik”, **Felsefe Arkivi**, s. 16, İstanbul 1968.
- Mete, Tuncay, **Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi I-III**, Ankara 1986.
- Okandan, 3; Daver, Bülent, **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara, 1993.
- Okandan, Recai G., **Amme Hukukunda Auto Limitation Nazariyesi**, İstanbul, 1937.
- Özçelik, Selçuk, **Anayasa Hukuku I**, Konya, 1994.
- Rand, Ayn, “İnsan(ın) Hakları”, **Sosyal ve Siyasal Teori**, Kolektif (derleyen ve yayına hazırlayan Atilla Yayla), Ankara, 1993.
- Sevig, Vasfi Reşit, “Hukuk ve Medeni Kanun” **AÜHFD**, c. VIII, Ankara 1951.
- Suyutî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, **Tarih-i Hülefa**, Beyrut, trs.
- Şaylan, Gencay, **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi**, Ankara 1995.
- Tahir b. Âşur, **İslam Hukuk Felsefesi**, çev. Vecdi Akyüz ve Mehmet Erdoğan, İstanbul, 1988.
- Türközer, Bahir Güneş, **Toplumsal Gerçeklik Olarak Hukuk**, Ankara, 1996.
- Uygur, Nermi, “Tarih Felsefesinin Yolu”, **Felsefe Arkivi**, c. IV, sy. 1, İstanbul 1957
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, **İslam Tarihi Dersleri**, Ankara 1988.